

„KINEK VAGYON JUSSA . . .”

A felvilágosodás kori folyóirat-kritika etikai kérdései

H Á S Z - F E H É R K A T A L I N

Bányai Jánosnak

„Kritika nélkül nincs irodalom” – ezzel a kategorikus kijelentéssel kezdi Toldy Ferenc az *Élet és Literatura* 1826-os évi első kötetében a kritika műfajáról és szerepéről szóló rövid vizsgálódását. A kijelentés tartalmával, a kritika szükségességével akkor már közel ötven éve egyetértettek a magyar irodalmi élet önállósításán, majd rendszerre fejlesztésén fáradozó írók Bessenyeitől kezdve Batsányin, Pálóczi Horváth Ádámon, Kisfaludy Sándoron és Kazinczyn át az Aurora-kör fiatal nemzedékéig. A vita azonban újra és újra feléledt közöttük: időpontjukat tekintve leginkább egy-egy kritika nyilvánosságra hozatala, folyóiratbeli közlése idején, és ez arra enged következtetni, hogy a nézetkülönbségek nem csupán irodalomszemléleti, hanem legalább annyira etikai természetűek voltak.

A nyugati irodalmakban a 18. század második felére legalizálódó recenziót (a kifejezést a folyóirat-kritika műfajának jelölésére használom)¹ sajtótörténetünk tanúsága szerint legelőször Ráth Mátyás próbálta bevezetni a *Magyar Hirmondó* első évfolyamaiban. Újsága havonta tartalmazott írást egy-egy könyvről: 1780 januárjában Baróti Szabó Dávid időmértékes verseiről, márciusban Fénelon „*Télemaqjának*” fordításáról, áprilisban Horányi Elek *Memoria Hungarorum*áról és Rácz Sámuel salétromfőző könyvéről, júniusban Sófalvi József Sulzer-fordításáról.² E rövid tudósítások igényükben nem haladták meg az ismertetést, mint ahogyan azt Ráth az 1780. szeptember 27-ei számban, a *Tudománybéli dolgok* című rovat alatt el is mondja közönségének.³ Célja a regisztrálás, a művelődésterjesztés, a tudósoknak nyújtott segítség, vagyis az újságírói szolgálat, nem pedig valamiféle irányítási vagy bíraskodási vágy az irodalmi életben. Figyelembe veszi a piaci elveket is: a recenzió, tapasztalatai szerint, nem vált népszerű műfajjá lapjában, ezt jelzik számára az olvasói válaszok, s így csak időnként, mértékkel közli őket.

1781. szeptember 1-jén azonban, a *Hírmondó* 68. számában⁴ olyan szerzőnek a könyvéről esik szó, aki jezsuita retorikán csiszolódott vitastílusával az első nyilvános perlekedést, a prozódiai harcot provokálta ki a magyar irodalomban. Rájnis Józsefnek *A magyar Helikonra vezérlő kalauz* című munkájáról írva Ráth Mátyás is először tér el recenzeáló tevékenysége során a szigorúan ismertető-leíró jellegű stílusától, és néhány megjegyzést tesz a mű előszavának személyeket sértető modorára. „Maga az író is ugyan fennyen szóla maga munkája felől” – írja, amin talán meg sem ütközne, hiszen Horatiusban is dolgozott egykoron a költői öntudat, azt azonban inkább sajnálatra méltónak tartja, hogy „egyebeknek hibájok avagy külömbetértések felől igen kemény ítéleteket téssen. Kiváltképpen Kalmár György uramnak, nemcsak az előljáró beszédben, hanem más helyeken is, valaholott előakadott, irgalmatlan vágásokot kellett szenvednie”. Véleménye szerint Bod Pétert sem kellett volna gúnyverssel illetni, amiért Faludi nevét költött névnek gondolta, majd cáfolja Rájnis állítását, miszerint ő írt volna magyarul elsőként időmértékes verseket. Ráthnak a „mérséklett verselés” már akkor sem volt újdonság, amikor azt az iskolában tanulta.

1782 nyarán, nem egészen egy évvel a recenzió megjelenése után Rájnis külön kiadványban (*A magyar Helikonra vezérlő kalauzhoz tartozó megszerzésben*) válaszol Ráth Mátyásnak. Visszautasítja megjegyzéseit, arra kényszerítve ezzel recenzióját, hogy újra végiggondolja, és a *Hírmondó* 1782. decemberi számaiban összefoglalja a kritika műfajáról és saját korábbi gyakorlatáról szóló nézeteit⁵: „külömben is jól tudják az én tiszteletre méltó olvasóim – írja Ráth, minémű szokást követtem légyen az úgynevezett recenziókban, könyvek felől való tudósításokban. Mivel legelsőbben feltett szándékomat, mely szerént legfőképpen a mi időnkbeli magyar litteraturát (tudományok folyamatját) megismereteni kívántam vala, olvasóimnak nagyobb részére való tekintetből és sok egyéb okokra nézve, láttam, hogy nem volna képes teljesítenem; legottan azon igyekeztem, hogy avagy csak az ollyas munkákat, mellyek egyenesebben a magyar nyelvnek tökéletesedésére tartoznak, kihíresíteném: Amely könyvek pedig az effélék közül előmbe akadtanak (nemigen sokakhoz volt szerencsém, mert a könyvárosok nem szoktak magyar könyvekkel kereskedni), azok között oly választást tettem, hogy az alábbvalókat, melyeket jó lelkiismerettel nem lehetett dicsérnem, hacsak elkerülhettem, teljességgel elő sem hoztam: ahol mi jót találtam, azt egy-két szóval megdicsértem, szorgalmasan őrizkedvén, hogy senki méltán hízelkedés eránt való gyanúba ne vehessen. Ahol külömböző értelemmel voltam, azt vagy elhallgattam, vagy ha ugyancsak előhoztam, úgy intéztem, hogy ez másnak ne lenne kisebbségére. Ily tisztességre vigyázó szorgos rendtartást követvén, soha meg se gondoltam, hogy valaki magát

éntőlem megsértettnek vélhetné, s az én írásomból magának tisztességtelenségre okot vehetne.”

Ráth úgy gondolja, Rájnis József az, aki túllépte a nyilvános megszólalás szabályainak és etikájának a határait: „Attól pedig ójjon a jó Isten, hogy a maga Kalauzát megszerző írónak csúf és szitkos szólásait visszamondván, afféle dísztelen írás nemére vetemedjem, aminémüt a tudósok, miolta tisztességes társaságokban emberséget tanultak, már szégyenlenek követni! . . . Nem azokat sajnálottam, akiket dísztelen szókkal illetett, hanem magát őkegyelmét, hogy egyébként becses munkáját affélével bémocskolta . . . De azt mindenkor sajnálom, mikor a tudósok nem tudnak egymással tisztességesen bánni; mintha nem lehetne más vélekedéseit becstelenítés nélkül megcáfolni . . .”

Ráth Máttyás elveit és válaszát azért szükséges hosszabb részleteiben is áttekinteni, mert idézett szövegében merülnek fel elsőként azok a kérdések, amelyek ötven éven át vissza-visszatérnek a kritikai polémiákban.

Ráth válaszából mindenekelőtt az a bizonytalanság – ugyanakkor kezdeményezői öntudat – érződik, hogy ha göttingeni tanulmányai során, Schlözer újságírói kollégiumán, vagy Klopstock és Herder írói körében volt is alkalma a recenzio gyakorlati problémáival találkozni, hazai talajon nincs elődje e téren, így neki magának kell kidolgoznia a saját elveit: ideális esetben, egy jól működő irodalmi rendszerben belül minden egyes könyvről tudósítania kellene, az újságírás feltételeit és az olvasói érdeklődés hiányát szem előtt tartva azonban kompromisszumos megoldást kell találnia a válogatásban.

Az ismertetésre kerülő művek kijelölésében elvi, technikai és etikai szempontok vezérlik. Elvi szempontjait, újságírói státusából eredően, a közérdeklőség igénye vezérli. Ennek megfelelően tekinti a magyar nyelv ügyét közelebbi célkitűzésének, amelynek keretei között a irodalom újdonosságairól tehet híradást (a korszak irodalomfogalmához igazodóan a terminuson nem csupán szépirodalmi műveket értve), ugyanakkor eléggé általános kérdéskör a nyelv ahhoz is, hogy szélesebb olvasóközönség érdeklődésére tartson számot. A technikai feltételek alatt a könyvkereskedőkkel és a szerzőkkel fenntartott kapcsolat hiányosságát, a hírlap előállításának és terjesztésének a nehézségeit, végül magányos munkáját említi, melynek során neki magának kellene minden egyes könyvet végigolvasnia és recenzeálnia. Ide érti tehát azt a hazai irodalomban nem létező irodalmi infrastruktúrát, a társas élettől kezdve az intézményekig, amely nyugaton a kritikaírást természetes úton, a szalonélet, a folyóirat-irodalom és a tudós társaságok sokasodásának következményeként fejlesztette ki.

Recenziói önreflexióiban Ráth a legtöbb teret szemmel láthatóan a kérdések etikai vonatkozásainak szenteli, azon belül is a „dicséret” és a „bírálat” kimondhatóságának, illetve elkerülhetőségének. A „hízelkedés” és az ítélezés

etikátlannak tekintett pólusai mögött az irodalomkritika korabeli fogalmának értelmezésbeli ellentmondásai mutatkoznak meg. A kifejezés ókori, eredeti értelmében a törvénykezés képzetköréhez kapcsolódott, és az irodalmi életbe átkerülve a „mérlegelés”, „elmarasztalás” és a „dicséret” gesztusait jelentette később, a reneszánsz, majd humanista költők és szövegkritikusok értelmezésében is. A 18. századi európai irodalom fejleményei nyomán, a normatív akadémiai értékítéletek következtében részben felerősödött a kritikának ez a jelentése, az irodalmi szalon- és társas élet terjedésének köszönhetően ugyanakkor át is alakult, és az irodalomról folytatott, már nem csupán a szakmabeli ítékezés céljaira fenntartott irodalmi eszmecsere, illetve társalgás formájává vált. A folyóiratok megjelenése idején, publicisztikai műfajként is e kettősségben élt tovább, de előtérbe állította a nyilvános megszólalás retorikájának, etikai kódexének és irodalmi műszemléletének a közmegegyezésre váró problematikáját, nem utolsósorban pedig mindennek a sajtó szempontjából nagyon is lényeges piaci érdekeit.

Amikor Ráth Mátyás a maga első recenzióit közzéteszi, éppen az utóbbi kérdéskörök felvetésétől való óvakodás jellemzi magatartását. A társalgó kritikára sem tere, sem lehetősége, sem partnere nem mutatkozik, míg az ítélező kritika olyan tekintélyt feltételez, amelyet nem óhajt magának tulajdonítani. A kompromisszumos megoldásnál marad: a bírálatra szoruló könyveket félreteszi, a dicséretet pedig „egy-két szóval”, óvatosan fogalmazza meg. Eljárásával nem annyira irodalmi, mint a korabeli társadalmi normákhoz igazodik, melyek a nyilvános és szembe történő dicséretet a magyar jellemhez méltatlan, „férfiatlan” karakterjegyekhez sorolták.

Mást is bizonyít Ráth Mátyás vallomása: egy önálló irodalmi diskurzus szempontrendszerének és beszédmódjának a kidolgozatlanságát, egy nem irodalmi természetű, érveiben szegényes, kétpólusos (jó-rossz) normarendszer működését, és egy olyan irodalomszemléletet, amely gondosan elkülöníti egymástól a szerzőt és művét. Ez mutatkozik meg a személyesértés elkerülésére igyekvő elővigyázatosságban („hogy ez másnak ne legyen kisebbségére”), és Rájniss szerzőtársakra irányuló „csúf és szitkos szólásainak” megfedrésében.

Kazinczynak néhány év múlva a *Magyar Museum* első kötetében, Gelei József Robinzon-fordításáról szóló kritikáját követően⁶ hasonló ellenvetésekkel kellett szembenéznie, mint Ráth Mátyásnak a maga idejében. Ezt jelzi, hogy a folyóirat második kötetében, a Szigvart Klastromi történetéről szóló recenziójának bevezetőjében⁷, a Robinzon-kritikára érkezett reakciókra is utalva, végiggondolt stratégiával választogat az etikai vonatkozású ellenvetésekre. Hivatkozik a műfaj külföldi mintáira, rendeltetésére és alaptermészetére, melyhez hozzátartoznak az ítélet jellegű („éles”) kifejezések. Az „éles” jelzővel azonban nem kizárólag a bírálat jellegére utal, hanem olyan hangne-

met, tónust is jelöl vele, amely a recenzens *individualitását*, szellemi magán-teljesítményét, a személytelen bírói ítélethirdetéssel szemben egy egyéni látásmódot hivatott előtérbe emelni, és számít már a meggyőzni, megnevelni, szórakoztatni kívánt olvasókra is: „Soha nem érzi mélyebben az Olvasó az elő-adni kívánt tárgynak igazságát, mint midőn azt, a’ mi hibás, és rút, nevetéses színekkel látja lefestve . . .” Kritikájának magánjellegét nem óhajtva elkendőzni, expressis verbis kimondja: „Egyéb eránt az én meg-jegyzéseim nem lesznek Dictatori Sententiák, hanem tsak önnön ítéleteim, melyeket néha Társaimnak egyet-értések nélkül adok-elő, és így a’ melyekért Ezek, még azon esetre-is, ha talám valakit megbántanék, tökéletesen vádolhatatlanok lesznek.”⁸

Az „egyéni ítéletnek” a „Diktatori Sententiáktól” való megkülönböztetése mögött más szándék is rejlik: a párbeszéd útját elzáró, törvénykező beszédmód felcserelésének igénye a társalgó és polemizáló típusú műfajválozatra, a folyóirat színterében zajló eszmecserére, melynek során fokozatosan egy, a közönség számára szórakoztató, ugyanakkor irodalomcentrikus látásmód alakulhat ki. A nyilvánosságtól nem idegenkedő dialógus etikai korrektségét a név vállalásával hangsúlyossá tett személyesség biztosítja: „úgy tartom eléggé bátorsággossá tészen az mindeneket, hogy Recenzióim soha sem fognak nevem nélkül meg jelenni. Ki teszi-fel tehát felöllem, hogy személylyemet a’ Meg-sértettnek meg-támadásául ki-tenni, és nyúgodalmamat felháborítatni akarnám? Mindazonáltal meg-lehet az még-is ítéletemet némellyek kedvetlenül fogadják, ’s egyenességemet balúl vészik: melly esetre ígérem azt, hogy ha az ellenkező igazságról meg-győztettem, meg-tévedésemet vissza-vonni kész leszek; sőt kész leszek a’ hozzám küldendő mentséget, ha bár éles lesz-is, tsak epe nélkül légyen, Társaimnak meg egyvezéseket erre meg-nyervén, Museumunkba bé-iktatni, hogy így a’ Meg-sértett’ Neve elég-tételt kaphasson.”

Az irodalomközpontú diskurzus *személylek párbeszéde* által lehetséges. Kazinczy, a képzőművészeti portréhoz való vonzódása jegyében, miközben a saját egyéni látásmódját és ízlését hangsúlyozza, megrajzolja, mintegy maga elé idézi a tárgyalt mű szerzőjét a maga külalakjával, társadalmi pozíciójával, élettörténetével, irodalomszemléletével, képzettségével együtt. Eközben természetesen kirajzolódnak azok a határvonalak, amelytől kezdődően etikai jellegűvé minősülnek át a kijelentések. Kazinczy gondolatmenetében felsejlik a szerzőnek mint közéleti egyéniségnek, a szerzői létnek mint státusnak az elkülönítése a privát szféra kérdéseitől, és úgy hiszi, ez a határ biztonsággal felállítható: „De a’ mellett szemem előtt lesz mindenkor, hogy az írás fogyatkozásaival együtt az Író személye nevetéséggé ne tétessék . . .”

Kazinczy elképzelései élénk vitát váltottak ki. A szerzőtársak közül többen korainak tartották a műfaj bevezetését az éppen csak fejlődésnek induló

magyar nyelvű irodalomban. Pálóczi Horváth Ádám az első megjelent recenziókat követően azt írja Kazinczynak, hogy nem kellene most ezzel kedveltséget szülni, hagyni kellene az írókat dolgozni, s csak tíz-tizenkét év múlva próbálkozni meg újra a szelekcióval, ha már elegendő mű áll a rendelkezésre.⁹ Mások, Bessenyeinek a *Jámbor szándékban* és Batsányinak a *Magyar Museumhoz* írt *Bevezetőjében* kifejtett elveihez igazodva, kitarítottak amellett, hogy a kritikát tudós társaságnak kell majd művelnie, objektivitást biztosító konszenzus alapján, a szerző valóságos és írói személyiségének teljes mellőzésével. Konceptiójuk szerint a tudósok közösségének, a politikai modellt követve, törvényhozó és ellenőrző feladata lenne, bírálatainak hangneme pedig – Csetri Lajos kifejezésével – a megértő hermeneutika, a jóindulatú és javító szándékú kritika követelményeihez igazodna.¹⁰

A politikai intézménystruktúra és az irodalomszervezési elképzelések egymásra vetülését érzékeli még negyven év múlva *Kritika* című, 1830-as tanulmányában maga Kölcsey is: „A közdolgok együttfolyásába beleszokott, de a literátori helyzetekkel ismeretlen magyar figyelmessé lőn, midőn egyszer egy magányos író szokatlan példával előállott, s ítéletét valamely más íróról nyomtatásban elmondá. Szólani, így mondá magában, szabad; de ez a nyomtatott ítélet nem egyéb végzésnél; végzést pedig csak a forma szerént öszvegyült törvényhatóság tehet. Ezen hibásan alkalmaztatott princípiumból származott a hit: hogy ítéletet hozni, szükséges nyelvújítást ajánlani, s több ilyenek, csak bizonyos, erre a célra alkotandó tudományos egyesületnek legyenek megengedve.”¹¹

1795 után, a folyóirat-irodalom hiányával beállott csendet követően a recenzió körüli nyilvános viták Kazinczy Himfy-bírálatára nyomán éledtek újra, csaknem ugyanott, ahol a kilencvenes évek elején abbamaradtak, élesebb fordulatot azonban a *Tövisek és virágok*, majd néhány évvel később, a Himfy-kritika magyar nyelvű változatának *Erdélyi Múzeum*-beli megjelenése után vettek.

Kazinczy első, német nyelvű recenziója a *Himfy szerelmeiről* 1809 őszén jelent meg az osztrák *Annalen der Literatur und Kunst in dem oest. Kaiserthume* című folyóiratban. Kifogásai azért érték váratlanul mind a szerzőtársakat, mind magát Kisfaludyt, mert Kazinczy a költőnek és a barátoknak írt korábbi levelekben osztatlan lelkesedéssel dicsérte a két versciklust, s csak a regék műfajával és tematikájával kapcsolatban voltak ellenérzései. A recenzióírás etikai vonatkozásait ezen a Kisfaludy által később „asszonyosnak” minősített fordulaton túl több más tényező is előtérbe hozta. Kazinczy szövege – noha később többször is állította, hogy előzetesen megküldte Kisfaludynak – név nélkül jelent meg, külföldi folyóiratban és idegen nyelven, olyan hamis adattal, mint hogy Kisfaludy Kámban született, és Báróczy Sándor tanítványa

volt Bécsben. Kisfaludy mindkét adatot cáfolja Ruszekhez írt 1816-os levelében.¹²

1814-ben, az *Erdélyi Múzeum* I. kötetében tette közzé Döbrentei Gábor a német kritika magyar nyelvű változatát, s Kazinczy itt egy toldalékban igyekszik helyesbíteni a német megjelenés etikai kifogás alá eső mozzanatait: „Megjelent ez a recenzióm az Ausztriai Császárságbéli Literatura s Mesterség Annálisainak 1809-ik esztendőbeli szeptemberi füzetében, melynek kedvéért azt német nyelven írtam volt; s ott nevem aláírása nélkül, minthogy az az Annalisok institútuma, a külföld tudományos újságleveleinek szokása szerint nem kívánta. De itt nevemet jónak láttam feltenni, hogy azok, akik meg nem foghatják, hogy dicsérni hízkeledés s gáncsolni idegenkedés nélkül lehessen, érezzék, hogy tiszta lélekkel jártam el dolgomban.”¹³

Ismeretes, hogy Kazinczy Kisfaludy-recenziója és epigrammagyűjteménye, a *Tövises és virágok* hozzátartoztak a kritikavitának is joggal tekinthető *Mondolat*-per kiváltó okaihoz, miközben mind Kazinczy, mind Kisfaludy úgy érezte, ellenfele tisztességtelen és lovagiatlan eszközökkel él. Az „orozva gyilkolás” metaforája mindkettejükénél kiemelt szerepet kap. A *Mondolat* által képviselt műfaj, a gúnyirat Kazinczy szerint az irodalmi etika alapelvét, a szubjektív véleménynyilvánítás jogát éppúgy megkérdőjelezi, mint az elkülönülő és strukturálódó irodalom feltételét, az irodalmi diskurzus kialakítását. A *Mondolat* szerzőjét ezért több helyen is „sicariusnak” (orgyilkosnak) nevezzi, aki mögött ott állnak a valódi merénylők: Kisfaludy is annak emberei.¹⁴

Kisfaludy Sándor ezzel szemben magának a kritikának a létjogosultságát vonja kétségbe, s a recenzensnek mint irodalmi státus hordozójának a személyét nevezi tisztességes párbajra sem képes útonállóknak: „Mosolygó artzával, vídám reménységgel ballag a’ jó lelkű vándor az ország úton, nem valamely nyereségnek fejében, nem valamely kétes szerencse üzéséért, hanem hogy szíves barátit, édes rokonit meglátogatván, örömet adgyon, és viszont vegyen . . . De kibukik a’ lesből egy törviselő, és a’ recenzióknak párkánnya alatt megtámadgya, szurdallya, megmartzongja a’ fáradtót, nem a’ józan recenzióknak igaz fegyverével, hanem a pasquilusnak tatár ostorával . . .”¹⁵

A teljesség kedvéért hadd álljon itt egy harmadik metafora is a kritikáirással kapcsolatban. Pálóczi Horváth Ádám, aki az 1810-es évektől újra levelezik Kazinczyval, a vitákban azonban nyilvánosan nem vesz részt, a kölcsönös megbírálat baráti szívességnak, a szerzők olyan magánügyének tekinti, amelynek, a gyermekek közötti mérkőzéshez hasonlóan, nincs nyilvános tétje: „Mít-sodás recensio nem kell? tsak a’ feddő-e? vagy a’ javalló se? Nekem ugyan folyó írásokban egyik sem kell; a’ dítsérő meg szégyenít, a’ feddő sért; hanemha köz-ítélet alá bizom valamely munkámat: A’ ki magamat akar tanítani, megteheti magános levélben feddés nélkül is . . . A’ *mindegyik és mindenik* felett

el-vállalom a duellumot; de csak magunk között: mint gyermekkorunkban szoktunk birkózni (vagy götseiesen birakozni). . .”¹⁶

Kazinczy, hogy az irodalmi polémiát gátló gúnyiratsorozatot megszakítsa, és a személyes sértődöttségekből a párbeszédet az irodalmi térre visszavezesse, magánemberileg igyekszik ellenfeleivel megbékélni. 1815-ben, bécsi útja során meglátogatja a pesti írókat, hogy ott tisztázza velük a kritikairás elvi kérdéseit és a Kisfaludy-ügy bonyodalmaait. A pestiek, főképpen Fejér György teológia-professzor, aki 1809-ben pályadíjat nyert egy tudós társaság felállítására szóló tervezetével, újabb javaslattal állt elő a műfaj etikai vonatkozásait illetően. Fejér a kétféle irányzatot, az akadémiai kritikáról szóló elképzeléseket és az egyéni recenziót próbálja meg összehangolni, amikor azt javasolja Kazinczy-nak, hogy szövegeit nyomtatás előtt a pesti társasághoz kellene küldenie „superrevisio és approbatio végett”. Kazinczy a gyámság ellen önérzetesen reagál: „Pestre kellett volna beküldenem? Ki teszi azt? Melyik Recensens teszi azt?”¹⁷

Ugyanezen út során meglátogatja a dunántúliak közül Téli Takáts Józsefet és Pázmándi Horváth Endrét, Kisfaludy közeli barátait is. Békülési szándéka sikertelen marad, ezért 1816-ban Ruszek József keszthelyi plébánoshoz fordul, hogy közbenjárását kérje a Kisfaludyval való kapcsolat felvételéhez. Ruszek beszámolójára írja meg Kisfaludy két hosszú levelét kritikai nézeteiről, majd két évvel később összegző jellegű nagytanulmányát *A' Recenziókról*, amely a Tudományos Gyűjtemény 1818. évfolyamának VI. kötetében jelent meg a vitapontok tisztázásának és a viták során elhomályosuló kérdések szembeállításának az igényével. A tanulmány álnéven jelent meg, s Kazinczy a Füredi Vida név mögött Verseghy Ferencet vélte felismerni.¹⁸

Közvetlen oka a tanulmány közlésének, mint a bevezetőben Kisfaludy elmondja, az a hír, hogy a német Vaterländische Blätter című folyóirat hatvan magyar könyvről szándékozik recenziót közölni, mielőtt azonban ez megtörténne, fel kell tenni néhány kérdést a kritikairással kapcsolatban: „1. Mi az elmemíveknek recenziója? 2. Kinek vagyon jussa az elmemíveket resenseálni? 3. Melly nyelven kell az elmemíveknek recenseáltatniok? 4. Mennyire hasznos, mennyire káros a recenzió a Literaturának? 5. Millyeneknek illik az Antirecensióknak lenniok? 6. Milyenek a magyar elmemíveknek eddig való magyar recenziói? 7. Kik a magyar elmemíveknek német Recensensei?”

A felsorolt témakörök közül e tanulmány szempontjából az illetékességre vonatkozó, második pont alatti kérdés a különösen fontos. A szerző maga is ide téríti vissza minden más szempontú elemzését.

Bevezetőjében Kisfaludy a recenzióknak két típusát különíti el. Tágabb értelemben ide sorolja az irodalomról való beszéd összességét az ókortól kezdődően, s ennek is két, a hangnem szerint elkülönített változatát nevezi

meg: a „faggatásokat”, vagyis a műelemzéseket, és a „tsipkedéseket”, melyek ősenek az epigramma műfaját tekintti, leszármazottjának pedig, ugyancsak tónusa szerint, az új kritikát: „mert most minden, a ki ért is nem is a dologhoz, tsak csipni tudgyon, elhisi magában, hogy ő annál jelesebb Recensens, mennél vastagabban fog a tolla . . .” (1) Szó szerint nem utal Kazinczyra e kijelentésénél, de párhuzamként kétségkívül odaérthető mögé a *Tövisek és virágok* szerzőjének ókori mintákra, az újak közül pedig Klopstockra, Goethére és Schillerre alapozott műfajfelfogása¹⁹, miszerint az epigramma „elmés” változata élesre kihegyezett nyíl, s így lényegében szelektálásra, beavatásra és kirekesztésre szolgáló, sűrített kritika.

Az elmés kritika régi és új változatát azonban lényeges elemében választja el egymástól Kisfaludy: az ókori és a külföldi szerzők, akik egy-egy frappáns epigrammával szóltak kortársakról és kezdő írókról, tekintélyeknek számítottak, s ítéletüket az utókor is igazolni tudta, míg az új kritika mögül éppen a szavak hitele, az illetékességet alátámasztó autoritás hiányzik. Kisfaludy itt nyilvánvalóan nem szándékozik bevenni elemzésébe a „tekintély” fogalmának két tényezőjét: sem a történeti távolságot, amellyel kortárs szerző nem rendelkezik, sem a konszenzusképző és kanonizációs folyamatokat mint a tekintélyszerzés feltételeit. Irodalomtörténetet állít szembe élő irodalommal, s a korabeli nemesi történelemszemlélet alapján az előbbinek az erkölcsi aranykomítosztát vezeti át a jelenkor morális elkorcsosulásának rajzába. A kritika etikája szerint a *tónusban* rejtezik: a hangnem *személyes erkölcsi minőségeknek* a lenyomata. Az etikus kritika, mondja Kisfaludy „illendő tónusú”, megvilágosító jellegű, a morális értékekkel rendelkező kritikusk pedig már a recenziót megelőzően bizonyította mesterségbeli és emberi jogosultságát az ítélelhozatalra.

A *tónus* emellett műfajjelző vonás is Kisfaludy szóhasználatában. A martialisi típusú „elmés” kritika a beszélő, s mint Kazinczy epigrammaiban is, a címzett individualitására irányítja a figyelmet. Áttételes retorikája a közönség számára szellemi részvételt nem, legfeljebb szórakozási lehetőséget nyújt, ugyanakkor a válaszadás, a párbeszéd, a megbeszélés útját is elzárja: epigrammára okszerű választ adni nem lehet. Az epigrammai sémára épülő kritika a szerző felé egy irányban haladó nyíl, válaszra nem váró felhívás, az irodalom egészét tekintve pedig jót-rosszat egyaránt romboló pusztítás: mint a róka farkára kötött tűzcsóva, amellyel a filiszteusok gabonáját az ellenség felégette(5).

Hasonló elemeket tartalmaz Kisfaludy gondolatmenete, mint Kazinczyé a *Mondolat* körüli gúnyiratokkal kapcsolatban, irodalomszemléletük különbözősége mégis más-más következtetésekhez vezeti őket. A *Tövisek és virágok* idejére Kazinczy irodalomszervezői koncepciója valóban megváltozik az 1790-es évekhez képest – ezt maga Kisfaludy is érzékeli –, és a goethei mintához, a weimari költársaság szerkezetéhez hasonlóan egy monarchikus szerkezetű

irodalmi struktúrát próbál kiépíteni. Felavató és kizáró gesztusaiból, kijelentéseiből és ítéleteiből bőven lehetne idézni egy ilyen elképzelés kifomálódásának igazolására. A gúnyiratok műfajától – és Kisfaludy hiedelmétől – eltérően az epigrammai jellegű kritikát mégis az *irodalmi társalgás* formájaként igyekszik meghonosítani, csakhogy ez a típusú beszédforma az ő fogalomrendszerében nem a kereszténység jóindulatú-megbocsátó etikáján, sem a vitézi kódex partizánharcot kizáró párbajelőírásain, hanem leginkább talán a francia–német mintájú, válogatott társaságú irodalmi szalon filozofikus-elmés polémiáinak a modelljén alapul. A társalgó kritika szerepe és létmódja nem csupán az ítélethozatal tartalomközpontú kinyilvánításában rejlik, hanem maga is értésre és értelmezésre váró, irodalmi státusra igényt tartó egyéni műalkotás.

Kisfaludy közösségi irodalomértelmezését ezzel szemben az ún. magisztrális beszédmód jellemzi, melyet „a tanítónak a tanítvánnyal szembeni fölénye határoz meg”, de amely „teológiai szempontból még egy harmadik instanciát is igényel: a távollétében jelenlévőt, az autoritatív harmadik személyét”.²⁰ A végső szentesítő erőt Kisfaludy esetében a publikum képezi majd. Noha bevezetőjében a magánkritikussal szemben személyes erkölcsi követelményeket sorol fel, és találja meg azokat leginkább a tudós oktatóhoz és vallási lelkevezetőhöz hasonló szerepkörökben, a második pont alatt, a kritikus illetékességéről szóló paragrafusban az egyéni *véleménymondást* még ilyen esetben is alárendeli a társasági *ítéletnek*, csatlakozva ezzel Bessenyei és Batsányi egykori irányzatához és Fejér György Kazinczyrak tett „*approbációs*” javaslatához (10). A következő lépés innen a Pálóczi Horváth Ádám-féle irányzat, a kritika műfajának totális tagadása a tanulmány negyedik, a kritika hasznáról szóló paragrafusában. Kisfaludy itt továbbra is az „egyes Recensensekről” beszél, akik „mindig nagyobb kárára, mint hasznára lesznek a tudományoknak, és szép mesterségeknak; nagyobb boszúságokra a' jólelkű olvasóknak, mint kedvekre . . . nagyobb sérelmére a moralitásnak, mint elő mozdítására”, de a szerzőt és közönségét ugyanitt egy békés és harmonikus, nemzeti és morális közösség tagjaként definiálja. Kisfaludy, aki önmagát hazafinak nevezi, s írónak sohasem, Kazinczy irodalmi polémiára felhívó recenzióit egy ilyen közösségen belül is immorálisnak tekinti, mert azok „az Irók, a nemzeti Culturának ezen bajnoki közt egyenetlenséget, zivakodást, gyűlölséget, sőt egész háborút szereztenek . . .” (16)

Az organikus nemzetfelfogás közösségi irodalomszemléletének irányából a kritikusai státus a maga individualitásában sohasem válhat sem szerves részévé, sem kívülről hatalmat gyakorló független tényezőjévé a szerző és a közönség közötti közvetlen kapcsolatnak. Kisfaludy értelmezésében egy tudós társaság-beli vagy a publikum által szentesített egyéni kritika csupán háttérből, rejtetten segítheti e kapcsolat zavartalan működését, önmagára való figyelemfelhívó

geztusok nélkül, miközben a közönség folyamatos etikai és morális ellenőrzést gyakorol felette. A magyar irodalomról megjelenő külföldi, idegen nyelvű recenziók esetében éppen a felügyelet lehetősége szűnik meg, a recenzens a maga önálló ízlésével van jelen a szerzőt nem ismerő olvasótábor előtt, ezért szentel majd Kisfaludy is külön fejezetet tanulmányában a problémakörnek.

Az individuális kritika kizárása és a nem irodalmi diskurzust jellemző megbocsátó etika segítségével Kisfaludynak az irodalmi hermeneutika egyik nagy problémáját, az egyéni olvasatok kérdését is sikerül megkerülnie azzal, hogy morális szempontból elbizonytalanítja, a privát szférába utasítja vissza őket: „Minden olvasó azt szokta gondolni valamely átoltvasott könyvet letévén: ez jó, – ez rossz, – ez meglehető; és van is jussa ezt mondani. De kevély meghittséggel a’ maga ítéletét, mint megdönthetettlent másokra tolni akarni, nevetség, és vakmerőség . . .” (19).

1818-ban Kisfaludy Sándor nincs egyedül közösségi irodalomszemléletével és etikai nézeteivel. A Kölcsey-kritikák kiváltotta polémiák során a Tudományos Gyűjtemény köre és Döbrentei Gábor hasonló álláspontot hangoztat, s Berzsenyi is így fogalmaz 1817–18-as *Antirecenziójában*: „A recenziót csúfoló írásra tenni árt a literatúrának, mert azt mocskolja, s az írástul a legszebb lelkeket elidegeníti . . .”²¹ A „csúfoló írás” motívuma néhány évvel később, az *Észrevételekben* visszatér, ezúttal is a kritikusi individualitásra és a szerzői személyiségre vonatkozóan. A szöveg egy Home-idézettel kezdődik: „A kritikának egész szép tárgya, barátim, a *műv*,/ Nem pedig a *művész*. E kettőt összezavarni/ Rút lelkek szokták . . .”²² Kisfaludy Sándor szintén a strukturalizmus egyik alapelvéhez hasonló módon fogalmaz tanulmányának 5. fejezete végén: „Az Írónak személye legfellebb annyiba kerülhet elő, a’ mennyiben a’ fő tárgytól elválaszthatatlan; vagy ha lehet, úgy elmellékeltessék, mintha a’ világon sem volna.” (19)

Berzsenyi *Észrevételek Kölcsey recenziójára* című írásával egyidőben, 1825–26-ban Bajza József és Toldy Ferenc egy kritikai lap indíttásán gondolkodik. Toldy német mintára, szórakoztató tartalmúra (is) tervezi a folyóiratot, kritikai levelekkel, epigrammákkal, lessingi típusú szatirikus mesékkel, futó gondolatokkal az irodalomról, de tartalmukat és hangnemeiket kíméletlennek, sőt harcosnak szeretné: „Minden recenziók a keménység jeleit viseljék.”²³ A lap szerkesztőjének Bajzát próbálja megnyerni, ám Bajza húzódozik a feladat vállalásától: a kritikus neve a húszas évek közepén megbélyegzett név. Elriasztó példaként említi Kölcseyt, akit Csokonai- és Berzsenyi-recenziója miatt „az egész nemzet eltemetett”, s olyan személyt tartana alkalmasnak egy kritikai folyóirat élére, aki minden tekintetben, anyagilag éppúgy, mint társadalmi rangban, független. Feltehető ugyanis, véli Bajza, hogy akinek a neve a címlapra felkerül, barátait és kapcsolatait el fogja veszíteni.²⁴ Toldy megnyugtatta: a

lap szerzőit titokban fogják tartani „... s álnevekkel sem kijegyezni, hogy az egészek egy bizonyos titkos homályos külseje legyen . . .” A támadásoktól egymást védenék, fő protektoruk pedig Kisfaludy Károly lenne.²⁵

Ugyanebben az évben jelenik meg az *Élet és Literaturában* Toldynak *A kritikáról. – Magyar folyóiratok* című írása²⁶, amelyben az irodalomnak mint önálló rendszernek az elgondolására építve a kritikát összetartó erőként, közösségszervező tevékenységként értelmezi. Az irodalom, írja Toldy Ferenc, nem a művek összességét jelenti, nem a megírt és a szerzők pusztja kontingensét, hanem szervezettséget, összefogott, organikus közösséget, melynek „ítélőszéke”, törvényhozó testülete maga a kritika: „nélküle a sok ezer író, ha volna annyi, nem egyéb, mint széjjel hányt tag: nem teszen egy testet, s így egy lelket sem . . .” A kritikusi szerepkör ennek megfelelően az irodalmi organizmus létfeltételévé, belső strukturáló erejévé lép elő: rá hárul a szervezet fennállását veszélyeztető immoralitások („felfuvalkodottság”, „ármányforralás”) megtorlása, a szakmai etika őrzése (az „uzsorások kiűzése”), a kultuszképzés (a nagyok megkoszorúzása), az esztétikai értékek őrzése és ellenőrzése („kétkedve csodálás”), a tanító-oktató munka végzése („a kezdők segéllése”), a harmónia és a belső egység felügyelete (a felekezetek összebékítése). A romantika esztétikájának megfelelően Toldy koncepciójában egyetlen területen illetéktelen a kritika, a zseni feletti ítélethozatalban: „a géniust pedig hagyjad ön szárnyain röpdülni, mert ő maga túl esik határaidon, s önnön maga törvényhozója magának”.

Ha összevetjük Toldynak ez utolsó mondatát Kisfaludy tanulmányának egyik tételével, miszerint a tudományok inkább lehetnek egy normatív kritika tárgyai, mint a szépirodalmi művek, ahol a recenzensnek nem szabad visszafognia a „szokottnál szabadabban kanyargó Költőt” (29–30), akkor világossá válik, hogy Toldy az irodalmi rendszer szintekre osztásával oldja meg a régi kérdéseket. E szintek legmagasabbikán a zseninek tartott szerző áll, kívül a kritika normáin és hatótávolságán.

1831-ben, amikor a *Kritikai Lapok* Bajza József szerkesztésében valóban megindul, kissé mégis módosul ez az elképzelés. A kritikus újra ott áll a szerző mellett, megint az úton ballag és botorkál, mint Kisfaludy szerzője, a kritikus azonban nem a bokorban rejtezik: kézen fogva, szövétnekével vezeti a tévelygőt fel „az üdvözület pontjához”.²⁷ A kritika az irodalom „lelkiismereteként”, mindent látó szemeként, egyéni és közösségi vétségek titkos megfigyelőjeként személytelen hatalommá válik. A cikkek névtelenül jelennek meg, s miközben a szerzőt maguk elé idézik, a kritikus személye ismeretlen marad, mint „az éjféli titkaiba leplezett aeropagusi tribunál”.

JEGYZETEK

- ¹ Vö.: Albert DRESDNER: *Die Entstehung der Kunstkritik im Zusammenhang des europäischen Kunstlebens*, München, 1915, és: Peter Uwe HOHENDAHL hrsg.: *Geschichte der deutschen Literaturkritik (1730–1980)*. Stuttgart, 1985. A kötetben mindenekelőtt a Klaus L. BERGHAIN által írt első fejezet: *Von der klassizistischen zur klassischen Literaturkritik*. 10–75. old. Rita KLAUSER hasonló értelemben definiálja a recenzió fogalmát. In: R. K.: *Die Fachsprache der Literaturkritik: dargestellt an den Textsorten Essay und Rezension*. Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris, Lang, 1992, 51–52.
- ² Vö.: Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. S. a. r. Kókai György. Bp., 1981, 316–318, 318–321, 322–331.
- ³ Uo., 337–338.
- ⁴ Uo., 355–360.
- ⁵ Uo., 391–398.
- ⁶ *Iffiabbik Robinzon*. Íródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hossza magok mulatságokra I. H. Kámpe úr által. Fordítódott Németből Magyarra Gelei József által. Ny. Posonyban, 1787. Magyar Muséum, 1788, I. kötet, Pesten, Trattner Mátyás Betűjével, IX. szöveg, 50–55.
- ⁷ *Szigvart Klastromi története*. Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által. Ny. Pozsony. Fűsküti Landerer M., 1787. Két Darabban. 627., 720. oldal. Magyar Muséum, II. kötet, 178–187.
- ⁸ Uo., 180.
- ⁹ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Kazinczynak*. Szántód, 1789. júl. 18. Kaz. Lev. I. k. 222. lev. 398–399.
- ¹⁰ CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában*. Bp., 1990, 240.
- ¹¹ KÖLCSEY Ferenc: Kritika. In.: K. F. *Összes Művei*. I. Bp., 1960, 672.
- ¹² In: *KISFALUDY Sándor Minden munkái*. Negyedik kiadás. Kiadja Angyal Dávid. 8. kötet, Bp., 1893, 290–291.
- ¹³ *KAZINCZY Ferenc Művei* I. S. a. r. Szauder Mária. Bp., 1979, 746.
- ¹⁴ *KAZINCZY Berzsenyi Dánielnek*. 1814. febr. 6-án. Kaz. Lev. XI. kötet, 2593. sz. levél, 215.
- ¹⁵ [KISFALUDY Sándor] Füredi Vida: *A' Recenziókról*. Tudományos Gyűjtemény 1818, VI. füzet, 1–32.
- ¹⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Kazinczynak*. 1818. ápr. 10. Kaz. Lev. k. 3583. lev.
- ¹⁷ *KAZINCZY Kölcsey Ferencnek*. 1815. jún. 2. Kaz. Lev. XII. köt., 2931. lev., 560.
- ¹⁸ KISFALUDY Sándor: i. m. A zárójelben feltüntetett oldalszámok a szövegben erre vonatkoznak.
- ¹⁹ Vö.: BALASSA József: *A Tövisek és virágok forrásai*. EPhK 1900, 9–12.

- ²⁰ Vö.: Hans Robert JAUSS: *Horizontszerkezet és dialogicitás*. In: Ford. Kulcsár Szabó Zoltán. In: H. R. J.: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Irodalomelméleti tanulmányok. Vál., szerk. Kulcsár Szabó Zoltán. Bp., 1997, 289.
- ²¹ BERZSENYI Dániel: *Antirecenzió Kölcsey recenziójára*. Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései. S. a. r. Orosz László. Bp., 1985, 233.
- ²² BERZSENYI Dániel: *Észrevételek Kölcsey recenziójára*. Uo., 234.
- ²³ TOLDY Bajzának. Pest, Januárus 21., 826. In: Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1969, 163. lev., 276–278.
- ²⁴ BAJZA Toldynak. [Pozsony] Martius 16-d. 1826. Uo., 166. lev., 282–287.
- ²⁵ TOLDY Bajzának. Pest, Márczius 20., 1826. Uo., 168. lev., 288–292.
- ²⁶ TOLDY Ferenc: *Kritika*. – Magyar folyóírások. *Élet és Literatura*, 1826, I. Kötet, 305–310. és: *Toldy Ferenc Kritikai berke*. I. K. Bp., 1874 (Toldy Ferenc Összegyűjtött munkái VIII.), 168–172.
- ²⁷ BAJZA József: Vezérszó a Kritikai Lapokhoz. In: *Bajza József Összegyűjtött Munkái*. Harmadik, bővített kiadás. S. a. r. Badics Ferencz. Bp. (Franklin), 1899, 75–79.